

2. Депортации народов СССР (1930-е – 1950-е годы). Ч. 1. Документальные источники Центрального государственного архива Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР. Материалы к сер.: Народы и культуры. Вып. XII / сост. О. Л. Милова. – М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1992. – 353 с.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : док., матеріали, спогади : у 3-х т. Т. 1. 1939–1945 рр. – Львів : Жовк. книжк. друк. вид-ва ОО Василян «Місіонер», 1996. – 752 с. ; Т. 2. 1946–1947 рр. – Львів : Жовк. книжк. друк. вид-ва ОО Василян «Місіонер», 1998. – 540 с. ; Т. 3. Спогади. – Львів : Ін-т українознав. НАНУ, 2002. – 400 с.
4. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. док. (1941–1998). – К. : Абрис, 1999. – 176 с.
5. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии / вступ. ст., сост. и послесл. Н. Ф. Бугай. – М. : Дружба народов, 1992. – 286 с.
6. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / ред. кол. Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер, Ю. Сливка та ін. – Львів : Просвіта, 1993. – Кн. 1. – 798 с.
7. Мероприяття по выселению являлись чрезвычайной мерой // Источник. – 1996. – № 1. – С. 137–139.
8. Національні відносини в Україні ХХ ст. : зб. док. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1994. – 558 с.
9. Національні процеси в Україні: історія і сучасність : док. і матеріали : довідник : у 2 ч. / упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка ; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К. : Вища шк., 1997. – Ч. 2. – 704 с.
10. «По решению правительства Союза ССР...» (Депортация народов: документы и материалы) / сост. : Н. Ф. Бугай и А. М. Гонов. – Нальчик : Эль-Фа, 2003. – 927 с.
11. «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений...»: Л. Берия – И. Сталину / сост. Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1991. – № 1. – С. 143–160.
12. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Польське підпілля 1939–1941. Т. 1. Львів–Коломия–Стрий–Золочів / упоряд. Зузанна Гайовнічек, Петро Кулаковський, Малгожата Купецька, Юрій Шаповал, Єнджей Тухольський. – Варшава ; Київ : [б. в.], 1998. – 1039 с. ; Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1946 / гол. наук. ред. Єнджей Тухольський, Юрій Шаповал. – Варшава ; Київ : [б. в.], 2000. – 1008 с.
13. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. : нові док. і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1998. – 941 с.
14. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1996. – 496 с.
15. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го / В. Сергійчук. – К. : Укр. вид. спілка, 1999. – 128 с.
16. 40–50-е годы: последствия депортации народов: (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) / публ. подгот. Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 122–143.
17. Сталинские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Я. Яковлева ; сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М. : МФД «Материк», 2005. – 904 с.
18. Чорна книга України : зб. док., архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / упоряд., ред. Ф. Зубанича ; передм. В. Яворівського. – К. : Вид. центр «Просвіта», 1998. – 784 с.
19. Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r. Tłumaczenie dokumentów: Wojciech Materski. – Warszawa : Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1992. – 183 s. ; Український слід Катиня. Opracowanie Zuzanna Gajowniczek / wstęp. Jędrzej Tucholski. – Warszawa : Ministerstwo spraw wewnętrznych, 1995. – XXII s. + 272 s.

Володимир Зиль

До питання про демографічні наслідки Другої світової війни на Волині

У статті проаналізовано складність дослідження демографічних наслідків Другої світової війни на Волині з огляду на відсутність конкретних статистичних даних. Особливе значення має питання мобілізації: щодо складу яких військових формувань вона здійснювалася, кількісний, віковий, національний склад мобілізованих та демобілізованих. Наслідком продовження дослідження може бути отримання достовірних даних про кількість утрат у Другій світовій війні на Волині.

Ключові слова: Друга світова війна, мобілізація, демобілізація, демографія, статистика.

Зиль Владимир. К вопросу о демографических последствиях Второй мировой войны на Волыни.

В статье проанализирована сложность исследования демографических последствий Второй мировой войны на Волыни, учитывая отсутствие конкретных статистических данных. Особое значение имеет вопрос мобилизации: в составе каких воинских формирований она осуществлялась, количественный, возрастной, национальный состав мобилизованных и демобилизованных. Следствием продолжения исследования может быть получение достоверных данных о количестве потерь во Второй мировой войне на Волыни.

Ключевые слова: Вторая мировая война, мобилизация, демобилизация, демография, статистика.

Zyl Volodymyr. On the Demographic Consequences of World War II in Volhynia.

The article analyzes the complexity of the study demographic consequences of World War II in Volhynia, given the lack of specific statistics. Of particular importance is the question of mobilization: to which military forces is carried out, quantitative, age, national staff mobilized and demobilized. Result of continued research may be to obtain reliable data on the number of human losses in World War II in Volhynia.

Key words: World War II, mobilization, demobilization, demography, statistics.

Друга світова війна стала певним водорозділом у традиційному демографічному розвитку Волині та спричинила тектонічні зміни в традиційному народонаселенні краю.

Серед тих питань, які цікавлять сучасних дослідників, – проблема природного приросту, утрат людських ресурсів, і прямих, і опосередкованих, зміни національної та статеві-вікової структур населення, співвідношення сільського та міського населення тощо.

Варто відзначити, що демографічні дослідження цього періоду ускладнюються важкістю дослідження процесів переміщення осіб, які були неодмінно викликані бойовими діями.

Переміщення, або ж міграційні процеси, варто розділити на окремі групи:

- біженці;
- примусово переміщені особи;
- мобілізовані до певних військових формувань;
- евакуйовані.

Вищевказані соціальні групи не завжди були статистично описаними або ж такими, що вимагали детального статистичного обліку з погляду влади.

Спробуємо розглянути лише деякі соціальні групи та аспекти їхньої життєдіяльності в короткий період Другої світової війни на стадії її завершення, а для Волинського регіону це був початковий період повторної радянської в умовах продовження Другої світової війни

Широкомасштабні та безпрецедентні демографічні явища прокотилися на Волині ще раніше, адже до повторної радянської місцеве населення пережило досить багато катаклізмів – це широкомасштабні депортаційні хвилі першої радянської, «робота» з етнічних чисток єврейської й ромської меншин айнзац- та зондеркоманд, українсько-польський збройний конфлікт, більш відомий як Волинська трагедія, добровільне та примусове залучення місцевого населення Волині до роботи на Третій Райх у статусі остарбайтерів. Кожен із цих історичних сюжетів може бути темою окремого дослідження.

Ще одним фактором, який не дає можливості повністю відновити детальні статистичні відомості про кількість таких осіб, є неможливість, оскільки різні інстанції, які займалися цими питаннями та не могли поділити сфери впливу. У другій половині 1945 р. – на початку 1946 р. республіканське Центральне статистичне управління намагалося з'ясувати статистичні дані, які стосувалися кількості населення, його національного складу, кількості евакуйованих, демобілізованих та інвалідів із їх числа.

Виконавці цього розпорядження одразу наткнулися на непередбачувані проблеми, адже всі районні військкомати відмовилися давати будь-які дані про демобілізованих. Для того, щоб не провалити виконання завдання, на Рівненщині вдалися до певних хитрощів, долучивши до міні-переписної кампанії працівників сільрад. З огляду на непрофесійність та неповне укомплектування радянської вертикалі на місцях, такі дані є сумнівні й носять лише орієнтовний характер [1, 5].

Варто також відзначити труднощі, які виникають у дослідженні процесів мобілізації, що опосередковано впливають на демографічні процеси. Так, процеси мобілізації, які відбувалися не повністю контролювано владою, і врахуванням даних лише радянських органів не дають повної картини вказаних процесів.

Перший секретар Ровенського обкому В. Бегма у звітах республіканському керівництву наводить приклади мобілізації на території області до іноземних військових формувань. Наприклад,

польська громада м. Острога, за сприяння місцевого ксьондза Кранца, з ентузіазмом направляла разом з офіцерами, що бували проїздом у місті, до польських військових формувань молодь, навіть дівчат та підлітків. Аналогічна ситуація спостерігалася в чеських колоніях, молодь яких вважала за більш прийнятне брати участь у бойових діях разом із представниками своєї національності [2, 26].

Торкаючись національної сторони мобілізації, потрібно відзначити набагато більший ентузіазм до боротьби з Німеччиною представників польської та чеської національних меншин, що особливо простежується на початку проведення мобілізації. Це не було притаманно українцям – найбільшому етносу Волині. Пояснення такого стану справ можна знайти в устремліннях народів та можливостях їх подальшої реалізації. Чехи й поляки чітко розуміли, що СРСР гарантуватиме відновлення національних держав Центральної Європи, відповідно до попередніх союзницьких домовленостей, здобутих на той час. Форма устрою на той час мало кого цікавила, адже основною втраченою цінністю була державність. Українці чітко уявляли, що їхнє прагнення до державної незалежності та суверенітету є досить сумнівним з огляду на попередній досвід перебування в складі СРСР. Посилювала такі настрої місцевого населення й агітаційно-пропагандистська робота ОУН-УПА. Яскравим свідченням цього є кількість дезертирів та ухильників від призову з числа українців на Рівненщині – 13 336 осіб [3, 17].

Загалом мобілізаційні заходи на території Рівненської та Волинської областей проходили досить важко й без особливої ініціативи з боку місцевого населення. Наприклад, мешканці окремих районів Рівненщини, а саме Володимирецького та Дубровицького, спочатку майже повністю проігнорували діяльність керівництва з проведення мобілізації. На Волині підлягали мобілізації чоловіки з 1895 по 1927 р. н., це майже все працездатне населення. У Волинській області така категорія становила 136 851 чол. (із них мобілізовано на фронт – 105 167 осіб, залучено на підприємства 29 080) [4, 15], а на Рівненщині – 148 330 осіб (із них мобілізовано на фронт 115 822, залучено на підприємства – 28 142 – заброньовано на підприємствах) [3, 17]. Мобілізація відбулась упродовж двох хвиль, перша з яких і найбільша охопила чоловіків 1895–1926 рр. н. та була фактично завершена до 1 грудня 1944 р. Розпочавшись у березні 1944 р. невдовзі після зайняття Волині Червоною армією, така її тривалість пояснювалася відсутністю особливого бажання в місцевого населення віддавати молодь до війська. Молодь 1927 р. н. мобілізовано вже в 1945 р.

Варто зазначити, що розглядали ці заходи радянські органи влади по-різному. Перший секретар Ровенського обкому партії В. Бегма відкрито у звітах М. Хрущову вказував на те, що мобілізаційні заходи підірвали основу націоналістичного підпілля, яке дошкуляло владі, а мобілізація найбільше зашкодила надходженню людських ресурсів до лав ОУН-УПА. Цей фактор як причина мобілізаційних дій уперше застосовано на той час, оскільки до того мобілізувалися лише мешканці окупованих територій, які були апріорі винними в місці свого проживання. На Волині значна категорія молоді, що підлягала мобілізації, не лише не бажала змивати кров'ю неіснуючі провини, але й бачила в радянських військах такого ж ворога, проти якого їй потрібно тепер було боротися в лавах Червоної армії.

У цьому ж ракурсі рівненське партійне керівництво обласного рівня звітувало для республіканського про пропрацьовані завдання стосовно ліквідації націоналістичного підпілля. Лише за рік до лютого 1945 р. із його лав виведено 54 669 осіб, до них відносили 13 136 чол., що ухилилися від призову, та дезертирів [3, 17]. Порівнявши кількість населення призовного віку й учасників ОУН-УПА, можна зробити висновок, що вони становили майже третину від тих, кого влада в обов'язковому порядку залучила до лав Червоної армії. З огляду на цей факт мобілізаційні заходи, які не завжди проходили досить легко для радянської влади, були фактично боротьбою з націоналістичним підпіллям через ліквідацію людського ресурсу, який міг би стати наповненням збройних формувань.

Призовники з Волині відзначалися героїзмом та наполегливістю в боротьбі з нацистськими військами, проте були непоодинокі випадки дезертирства й переходу на сторону ворогуючої сторони.

Так, начальник політуправління Першого українського фронту, генерал-лейтенант І. Шатилов звітувався про зраду з рядових мобілізованих з Волині, які в період двох тижнів другої половини вересня встигли відзначитися в боях із німцями і разом із тим перейти на ворогуючу сторону. Не допомагали в цій справі навіть розстріли зрадників перед бійцями [5, 49].

Варто відзначити, що націоналісти також давали певні вказівки членам своєї організації стосовно ухилення від мобілізації. У період 1944–1945 рр. основною стала битва за людський ресурс і в ньому радянська влада зуміла здобути перемогу.

Серед мобілізаційних заходів радянської влади були певні специфічні особливості на Волині:

- боротьба з іншими збройними формуваннями за людський ресурс, з чим влада зіткнулася вперше;
- залучення представників національних меншин регіону до мобілізаційних заходів у збройні формування національного характеру (чеські, польські), проти чого радянська влада не могла завстосовувати дієвих заходів у зв'язку з узятими на себе зобов'язаннями перед союзниками;
- мобілізаційні заходи розглядалися як знищення націоналістичних збройних формувань, а не лише як наповнення власних збройних сил.

У статистичних звітах Центрального статистичного управління впродовж 1945 р. простежується певна незмінність у кількості населення Рівненської області (від 732 000 до 736 000 осіб). Лише станом на 1.11.1945 р. цифра різко змінюється й зростає до 748 000 чол. [6, 5], що пов'язано, вочевидь, із поверненням репатріантів, а також урахуванням частини демобілізованих. Повне врахування цієї категорії рівненськими статистами було неможливим, оскільки військомати не готові були надавати таку інформацію, а сільські ради, що намагались опрацювати таку інформацію, не претендують на достовірність результатів.

З огляду на короткий період, із 02.02.1944р. по 01.11.1945 р., не можна дати конкретних висновків щодо демографічних наслідків Другої світової війни на Волині. Хоча збір статистичних даних проводився і не в умовах бойових дій, його ускладнювали такі процеси:

- боротьба влади з націоналістичним підпіллям;
- неналагодженість роботи радянських структур на місцевому рівні;
- протиріччя, що виникали у функціональних обов'язках між різними органами державної влади.

Якщо щодо загальної кількості населення, кількості мобілізованих, підпільників та репатріантів можна отримати певні різного ступеня вірогідні дані, то існують демографічні категорії, що не підпадають під точність дослідження.

Зокрема, смертність, народжуваність, природний приріст населення, природні, примусові міграції (депортації), національний склад, статеві-вікові особливості тощо.

На ці демографічні параметри радянські статисти почали звертати увагу та детально досліджувати лише з 1946 р. Цікаво, що з указанного періоду статистичні дані стали враховувати навіть смертність дітей до одного року та її причини, вік породіль, а також черговість дітей у сім'ї, у якій вони народжувалися.

Загалом радянська статистика дає більш конкретні дані про кількість мешканців Волині на 1 квітня 1946 р. Так, на Рівненщині нараховувалося 909 тис. осіб (1223,1 тис. осіб на 01.01.1941 р.), а на Волині 796 тис. осіб (1031,3 тис. осіб на 01.01.1941 р.) [7, 4]. Отже, потребує подальшого визначення кількість утрат населення за рахунок військових дій, періоду окупації та депортацій, що дасть змогу дослідити реальну демографічну картину періоду Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. р-454, оп. 3, спр. 15.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 892.
3. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 925.
4. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1693.
5. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 923.
6. Держархів Рівненської обл., ф. р-454, оп. 3, спр. 5.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3967.